

# ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

## ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κληρονόμησε την οικουμενική ιδεολογία από τη Ρώμη. Επειδή το θέμα επιβάλλει να εμβαθύνουμε στις διεργασίες που διαμόρφωσαν τη βυζαντινή οικουμενικότητα και τον τρόπο με τον οποίο αυτή λειτούργησε κατά καιρούς μέσα σε διαφορετικές διεθνείς συγκυρίες κατά τις διάφορες περιόδους του Μεσαίωνα, κρίνεται χρήσιμο να περιγραφούν επιγραμματικά οι τρεις γνωστές βασικές παράμετροι του κληροδοτήματος αυτού της Ρώμης.

*Πρώτον.* Το Βυζάντιο παρέλαβε από τη Ρώμη της εποχής της ακμής την πολιτειακή υπόσταση της *res publica Romana*, της ελεύθερης πολιτείας Ρωμαίων, και μαζί με αυτήν όλες τις υποχρεώσεις, τις δυνατότητες και τις προκλήσεις για την ασφάλεια και την ευτυχία των πολιτών της, των *cives Romani*. Μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της λεγόμενης ηγεμονίας (*principatus*) ο Οκταβιανός Αύγουστος το 27 π.Χ. παρέδωσε μεν τυπικά την εξουσία στα θεσμικά όργανα της πολιτείας, αλλά κράτησε υπό τον δικό του προσωπικό έλεγχο τις εμπόλεμες ή επισφαλείς επαρχίες και επομένως διατήρησε την αρμοδιότητα, όπως θα λέγαμε σήμερα, σε θέματα εξωτερικών και ασφάλειας. Τα περισσότερα *έθνη* που είχε υποτάξει η Ρώμη κατά την μακρά περίοδο της επέκτασής της, βρέθηκαν έτσι υπό την άμεση πολιτική εξουσία του Αυγούστου, ως αυτοκράτορος (*imperator*). Κατά συνέπεια, ο *imperator* ήταν υπεύθυνος για την ασφάλεια και την εξωτερική πολιτική του κράτους και η σύνδεση με τους μη Ρωμαίους υποτελείς ελεγχόταν άμεσα από αυτόν. Η σχέση αυτή φυσικά διατηρήθηκε και ενισχύθηκε αργότερα, όταν παγιώθηκε το αυτοκρατορικό καθεστώς ως καθεστώς της δεσποτείας (*dominatus*).

*Δεύτερον.* Όπως γράφει στα απομνημονεύματά του ο Αύγουστος (*Res gestae divi Augusti*), υπέταξε ο ίδιος πολλά ακόμη έθνη κατά βούλησιν, αλλά σταμάτησε τους κατακτητικούς πολέμους, όταν έφτασε στα φυσικά όρια του Δούναβη και του Ρήνου, γιατί έκρινε προσηρότερο να μην επιβαρύνει τη διοίκηση και το ταμείο του κράτους με την ασφάλεια και τη διοίκηση ακόμη περισσότερων χωρών και λαών. Ειδικά για την Αρμενία λέει ότι θα μπορούσε να υποτάξει εύκολα και αυτήν, αλλά προτίμησε να την αφήσει υπό την εξουσία των τοπικών της

αρχόντων, αλλά βέβαια υπό την επιτήρηση της Ρώμης<sup>1</sup>. Αργότερα, στο τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ., όταν ο Δομιτιανός ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Βρετανίας, αποφάσισε να μην προσαρτήσει το βορειότερο τμήμα της, δηλαδή τη Σκωτία και απλώς να την ελέγξει πολιτικά, γιατί, όπως παραδίδει ο ιστορικός Αππιανός, υπολόγισε ότι τα οφέλη από την κατάκτηση και την προοάρτησή της θα ήταν μικρότερα από τη δαπάνη για τον στρατιωτικό της έλεγχο<sup>2</sup>. Λίγα χρόνια αργότερα, ο αυτοκράτορας Αδριανός αποφάσισε για τους ίδιους λόγους να αποσύρει τις λεγεώνες από τις περιοχές ανατολικά του Ευφράτη, που είχε υποτάξει ο προκατόχος του Τραϊανός, διατηρώντας όμως τον πολιτικό έλεγχο των σατραπειών που θα παρέμεναν υπό τους τοπικούς τους άρχοντες<sup>3</sup>. Έτσι ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός ανακόπηκε αυτοβούλως, δηλαδή όχι από την αδυναμία περαιτέρω στρατιωτικής επέκτασης, αλλά με κριτήρια πολιτικά, διατήρησε όμως τη δυναμική του ελέγχου των περιοχών, που είχαν μείνει έξω από τα όρια του ρωμαϊκού κράτους. Συνέπεια της πολιτικής αυτής ήταν τα όρια να μην κατανοούνται ως οριζόντια γραμμή, που διαχωρίζει τη ρωμαϊκή επικράτεια από άλλες επικράτειες, δηλαδή ως σύνορα, αλλά ως γραμμή κάθετος, η οποία κατά συνέπεια δεν απαρτιζόταν από οχυρωματικά έργα, αφού δεν υπήρχε πρόβλημα άμυνας, αλλά από δρόμους που διευκόλυναν την εύκολη μετακίνηση των λεγεώνων και των εμπορών κατά βούληση<sup>4</sup>.

*Τρίτον.* Το ρωμαϊκό κράτος ήταν ήδη τόσο γιγαντιαίο, αλλά και η καταρχήν δυνατότητα περαιτέρω εξάπλωσης του εκτός συνόρων ήταν τόσο αυτονόητη και δεδομένη, ώστε η αυτοκρατορική προπαγάνδα δεν είχε δυσκολία να ταυτίσει το κράτος αυτό με την 'οικουμένη' (orbis terrarum = orbis Romanus). Η έννοια της 'οικουμένης', όπως είχε κληροδοτηθεί από την ελληνιστική εποχή, ήταν γεωγραφικά ασαφής, γιατί μπορούσε να σημαίνει τόσο την 'οικούμενη γη', δηλαδή τον

1. *Res gestae divi Augusti XV, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* vol. III 1906: Armeniam maiorem...cum posse facere provinciam malui maiorum nostrorum exemplo regnum id Tigrani tradere: *Αρμενίαν την μείζονα...δυνάμενος επαρχίαν ποιήσαι, μάλλον ἐβουλήθην κατά τὰ πάτρια ἡμῶν ἔθῃ βασιλείαν Τιγράνη...δοῦναι.* Για την αντίστοιχη πολιτική του Αυγούστου προς τα πέραν του Ευφράτου βασιλεία βλ. κεφ. XVII.

2. Αππιανού, *Ρωμαϊκά*, προοίμιον. Βλ. E. Chrysos, Die Römerherrschaft in Britannien und ihr Ende, *Bonner Jahrbücher* 191 (1991), 247-276 και ειδ. 249 κ.εξ.

3. Karl-Heinz Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*, Wiesbaden 1964, 100-110. Πρβλ. E. Chrysos, Räumung und Aufgabe von Reichsterritorien. Der Vertrag von 363, *Bonner Jahrbücher* 193 (1993), 165-202, 195 κ.εξ.

4. Για την εννοιολογική διαφορά μεταξύ ορίων και συνόρων και τη σημασιολογική εξέλιξη του όρου limes, από κάθετος δρόμος μέσα στο εκτός ορίων έδαφος σε οριζόντια γραμμή άμυνας της επικράτειας βλ. E. Chrysos, Die Nordgrenze des byzantinischen Reiches im 6. bis 8. Jahrhundert στον τόμο *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, B. Hänsel (εκδ.), München 1987, 27-40.

γνωστό τότε κόσμο και τους λαούς με τους οποίους η Ρώμη είχε ή θα μπορούσε να έχει, αν ήθελε, πολιτικές σχέσεις επιβάλλοντας τη βούλησή της, – στην περίπτωση αυτή η λέξη 'οικουμένη' παραπέμπει άμεσα στους 'οικούντας' – όσο και να σημαίνει το ευρύτερο μέρος της στερεάς γης, που κατά τους κοσμογράφους περικλειόταν από τον Ωκεανό. Η ασάφεια αυτή, που, ως γνωστόν, κληρονομήθηκε και από τους Βυζαντινούς, ήταν εξαιρετικά βολική για το προβαλλόμενο γεωπολιτικό κοσμοείδωλο και την αξιοποίησε κυρίως η αυτοκρατορική προπαγάνδα ώστε να προβάλλει το μεγαλείο της Ρώμης και των αυτοκρατόρων της<sup>5</sup>.

Ωστόσο, τον 4ο αιώνα, όταν δηλαδή αρχίζει τον βίο της η αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, το πολιτικό σκηνικό έχει αλλάξει. Στην Ανατολή ορθώνει το ανόστημά του ένας επικίνδυνος γείτονας, το νεοπερσικό βασίλειο. Εκεί, ήδη από τον 3ο αιώνα, είχε παγώσει την εξουσία της η δυναστεία των Σασανιδών, που ανέσυρε από το 'χρονοντούλαπο της ιστορίας' μια οικουμενική ιδεολογία την οποία ισχυριζόταν ότι είχε κληρονομήσει από την αρχαιότητα και που τώρα την μετέτρεψε σε πολιτικό πρόγραμμα<sup>6</sup>. Θυμίζω ότι ο τίτλος του νεοπέρση βασιλιά ήταν «shahanshah»– «βασιλεύς βασιλέων αριανών και αναριανών» και οι Σασανίδες είχαν συνείδηση του αποκλειστικού περιεχομένου του τίτλου αυτού. Κατά την περσική αυτή ιδεολογία, ο πέρσης μονάρχης ήταν βασιλεύς των Ιρανών, δηλαδή του ιρανικού 'κράτους', αλλά και βασιλεύς των βασιλέων των μη ιρανικών λαών, οι οποίοι βρισκόνταν στη σφαίρα επιρροής του, που αισθανόταν ελεύθερος να καθυποτάξει κατά βούληση. Ο Μένανδρος Προτίκτωρ παραδίδει ότι κατά τις διαπραγματεύσεις για τη συμφωνία ειρήνης του έτους 561 ο Πέτρος Πατριάρχης αναγκάστηκε να ανεχθεί τον πέρση διπλωμάτη Ζιχ να κομπάζει ότι (Χοσρόης) *ὁ βασιλεύς ... ἀμαχώτατός τε ἐστί καὶ νίκας περιεβάλετο πολλὰς καὶ ὤς... ἀμφὶ τὰ δέκα ἔθνη καταγωνισάμενος κατέστησεν ἐς φόρον ἀπαγωγὴν, καὶ ὅτι τὴν τῶν Ἐφθαλιτῶν κατεστρέψατο δύνανιν καὶ μὲν οὖν βασιλεῖς ἐχειρώσατο πλείστους, καὶ ὤς...κατὰ τὸ προσῆκον καὶ οὐκ ἀπεικὸς αὐτῷ ἢ ἐπωνυμία κεκόμμενται τὸν βασιλέα προσαγορεύεσθαι βασιλέων*<sup>7</sup>. Έχουμε, με άλλα λόγια, μια άλλη, ανταγωνιστική αυτοκρατορία στα ανατολικά σύνορα του βυζαντινού κράτους, με εξίσου νόμιμες, κατά την ιδεολογία της, οικουμενικές βλέψεις. Αρκεί να σας θυμίσω ότι οι Σασανίδες διεκδικούσαν όλη τη Μέση Ανατολή, τη Μικρά Ασία και τη Θράκη έως

5. Johannes Koder, Die räumliche Vorstellung der Byzantiner von der Ökumene (4. bis 12. Jahrhundert), *Anzeiger der phil.-hist. Kl. der Österr. Ak. D. Wiss.* 137, Wien 2002, 15-34, 18 κ.εξ. και την ελαφρώς συντομότερη διασκευή του ίδιου άρθρου στον τόμο αυτό, 25-45.

6. G. Widengren, Iran, der große Gegner Roms: Königsgewalt, Feudalismus, Militärwesen, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 9. 1 (1976), 231 κ. εξ.

7. Μενάνδρου, απόσπ. 6, 1 [*The History of Menander the Guardsman*, R.C. Blockley (εκδ.), Liverpool 1985, 64, 205-211].

τον ποταμό Στρυμόνα ισχυριζόμενοι ότι είχαν κληρονομήσει από τους Αχαμενίδες προγόνους τους κυριαρχικά δικαιώματα πάνω σε ολόκληρη την περιοχή, την οποία είχαν κάποτε κατακτήσει εκείνοι! Έτσι ο Αμμιανός Μαυκελλίνος παραδίδει επιστολή του Σαπώρη Β' προς τον Κωνσταντίο Β' του έτους 358, όπου διαβάζουμε τα εξής [σε νεοελληνική απόδοση]: «...ότι το κράτος των προκατόχων μου έφτανε έως τον ποταμό Στρυμόνα και τα σύνορα της Μακεδονίας, το μαρτυρούν ακόμη και οι δικές σας ιστορικές πηγές. Δικαιούμαι λοιπόν να διεκδικήσω τις περιοχές αυτές αφού – και αυτό ας μη θεωρηθεί αλαζονικό – εγώ ξεπερνώ τους αρχαίους βασιλείς σε μεγαλείο και σε αρετές» (17, 5, 5).

Οι δύο λοιπόν αυτές αυτοκρατορίες, η ρωμαϊκή και η περσική, με τα συγχρούμενα οικουμενικά προγράμματα και την ιδεολογία, ήταν φυσικό να βρεθούν αντιμέτωπες. Κατόρθωσαν ωστόσο να συμβιώσουν επί περίπου 400 χρόνια, γιατί παρά τους πολλούς πολέμους, που διεξήγαγαν μεταξύ τους, μερικοί από τους οποίους προσέλαβαν και διάσταση θρησκευτική, ανέπτυξαν και σεβάστηκαν έναν κώδικα ειρηνικών διακρατικών σχέσεων, με αναγνώριση του μεταξύ τους συνόρου και με αμοιβαία αναγνώριση του γείτονα ως ισότιμου πολιτικού εταίρου<sup>8</sup>. Η σχέση αυτή συμβίωσης στηριζόταν στο σεβασμό όχι μόνον της εδαφικής επικράτειας του άλλου, αλλά και των συμφερόντων του και των αναγκών του ως υπερδύναμης και βέβαια αυτό εκφραζόταν τόσο με συμβολικό όσο και με πολιτικό τρόπο. Έτσι το Βυζάντιο αναγνώριζε μόνον έναν βασιλέα, τον πέρση βασιλέα: όλοι οι άλλοι ηγεμόνες της περιοχής αποκαλούνταν 'ρῆγες', ενώ για το πολιτικό μόρφωμα του περσικού κράτους χρησιμοποιούσε επισήμως, αλλά και μόνον για αυτό και φυσικά για τον εαυτό του, τον όρο 'πολιτεία', έναν όρο, που από την εποχή του Αριστοτέλη εξέφραζε την πολιτειακή αυτάρκεια του πολιτειακού μορφώματος. Όλα τα άλλα 'κρατικά μορφώματα' δεν ήταν γι' αυτούς τίποτε άλλο παρά 'έθνη'. Δεν θα αναφέρω τους πολλούς άλλους τρόπους με τους οποίους συνεννοούνταν και συμφωνούσαν τα δύο αυτά κράτη, οι δύο υπερδύναμεις της εποχής τους και εξέφραζαν μεταξύ τους αλλά και προς τα έξω τη μοναδικότητα της σχέσης τους αυτής. Αρκεί να αναφερθεί μόνον ότι είχαν οργανώσει από κοινού την άμυνα στις κλεισούρες του Καυκάσου, στις λεγόμενες Κασπίες Πύλες, και η συνεργασία αυτή δεν διεκόπτετο ούτε όταν βρίσκονταν μεταξύ τους σε εμπόλε-

8. Engelbert Winter – Beate Dignas, *Rom und das Perserreich. Zwei Weltmächte zwischen Konfrontation und Koexistenz*, Berlin 2001. G. Greatrex and S.N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, A.D. 363-630*, London 2002. J.D. Howard-Johnston, *The Great Powers in Late Antiquity: A Comparison*, in Averil Cameron (εκδ.), *The Byzantine and Early Islamic Near East*, vol. III, *States, Resources, Armies*, Princeton 1995, 157-226. A.D. Lee, *Information and Frontiers. Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge 1993.

μη κατάσταση, ενώ οι συμφωνίες ειρήνης που συνυπέγραφαν, περιείχαν ρυθμίσεις, που αφορούσαν και σε μικρούς λαούς, υποτελείς σε αυτούς, χωρίς φυσικά να μπουν στον κόπο να τους ρωτήσουν αν συμφωνούσαν<sup>9</sup>. Περιορίζομαι σε ένα μόνον ακόμη στοιχείο. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας υιοθέτησε επισήμως για τον εαυτό του τον τίτλο του 'βασιλέως' μόνον μετά την υποταγή της Περσίας το 628. Ήταν ο Ηράκλειος, που για πρώτη φορά χρησιμοποίησε τον τίτλο «πιστός ἐν Χριστῷ βασιλεύς» το 629<sup>10</sup>! Είχε λοιπόν το Βυζάντιο αποκτήσει έναν γείτονα με εξίσου οικουμενικές διεκδικήσεις και ιδεολογία και ήταν φυσικό ότι το σύννορο που χώριζε τις δύο οικουμενικές αυτοκρατορίες θα ήταν πια οριζόντιο και χαραγμένο με μεγάλη ακρίβεια. Τη συνύπαρξη αυτή και την ισορροπία των δύο υπερδυνάμεων εκφράζει η ρητορική παρομοίωσή τους με τους δύο λαμπτήρες του κόσμου: *Φανερόν ἐστι τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων ὅτι ὡσπερ αὖτε λαμπτήρες εἰσὶν ἡ τε Ῥωμαϊκὴ καὶ Περσικὴ βασιλεία. Καὶ χρὴ καθάπερ ὀφθαλμοὺς τὴν ἑτέραν τῆς ἑτέρας κοσμεῖσθαι λαμπρότητι καὶ δὴ πρὸς ἀναίρεσιν ἑαντῶν ἀμοιβαῖον μέγρι παντὸς χαλεπαίνειν*<sup>11</sup>. Παράλληλη είναι η παρομοίωση με τους δύο οφθαλμούς του κόσμου: *«Δύο τισὶν ὀφθαλμοῖς τὸν κόσμον καταλάμπεσθαι πάντα ἄνωθεν καὶ ἐξ ἄρχῆς τὸ θεῖον ἐπραγματεύσατο, τοῦτ' ἐστι τῆς δυνατοῦσός τῶν Ῥωμαίων βασιλείας καὶ τοῖς ἔμφρονεστάτοις σκήπτροις τῆς Περσῶν πολιτείας*<sup>12</sup>.

Παράλληλες, αν και όχι αντίστοιχες, ήταν οι εξελίξεις στο βόρειο σύννορο. Και εδώ η αγέρωχη συμπεριφορά της Ρώμης έναντι των λαών, που ζούσαν βορείως του Δουνάβεως – και ανατολικά του Ρήνου – έδωσε τη θέση της σε μία βασικά αμυντική πολιτική, που περιείχε αφενός την οχύρωση κατά μήκος του φυσικού ορίου των μεγάλων ποταμών και αφετέρου στην προθυμία να προχωρήσει σε συνεννόηση και συμφωνία για την ειρηνική εγκατάσταση των απειλητικών γειτόνων στα εδάφη βορείως του Δουνάβεως ή ακόμη και την παραχώρηση της άδει-

9. E. Chrysos, Some Aspects of Roman-Persian Legal Relations, *Κληρονομία* 8 (1976), 1-50. Κ. Συνέλλη, *Οι διπλωματικές σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας έως τον 5' αιώνα*, Αθήνα 1986.

10. E. Chrysos, The Title *βασιλεύς* in Early Byzantine International Relations, *DOP* 32 (1978), 29-75. Gerhard Rösch, *Όνομα βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*, Wien 1978, 37 κ.εξ.

11. Πέτρος Πατρικίου, απόσπ. 13 [FHG IV, 188].

12. Θεοφιλάκτου Σιμοκάτου, *Ιστορίας* 4, 11. Το γεγονός ότι οι παρομοιώσεις των δύο αυτοκρατοριών ως «λαμπτήρων» και ως «οφθαλμών» περιέχονται σε διπλωματικά κείμενα των Περσών σε στιγμές απόλυτης αδυναμίας (κατά τα έτη 297 και το 590) μας επιβάλλει να τις κατανοήσουμε ως ρητορικά σχήματα, παρόλον ότι η επανάληψή τους σε απόσταση τριακοσίων ετών δείχνει τη σταθερότητα στη χρήση τους και όχι αναγκαστικά την εξάρτησή του Σιμοκάτη από τον Πέτρο Πατρικίου, όπως υποθέτουν οι Winter και Dignas (βλ. σημ. 7), 145. Βλ. επίσης το άρθρο του P. Magdalino στον ίδιο τόμο, 107-123.

ας εγκατάστασης σε εδάφη εντός της αυτοκρατορίας, με πρώτη τη συμφωνία του Μεγάλου Κωνσταντίνου με τους Βησιγόθους το 332 ή, κατ' άλλους, με τη συνθήκη του 382<sup>13</sup>.

Έχουμε λοιπόν, ήδη από τον 4ο αιώνα, μια σημαντική αλλαγή συμπεριφοράς στα σύνορα της αυτοκρατορίας που επέβαλλαν οι πολιτικές εξελίξεις. Στην ουσία, η ίδια η θεωρούμενη συμβατικά ίδρυση της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολεως στα χρόνια του Κωνσταντίνου με την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας αποτελεί συνέπεια των εξελίξεων αυτών, αφού οι νέες παράμετροι επέβαλλαν τη μονιμότερη εγκατάσταση της αυτοκρατορικής διοίκησης κοντά στα σύνορα στο πλαίσιο μιας συνειδητά αμυντικής στρατηγικής. Ας επαναλάβω αυτό το σημείο με άλλη, απλούστερη διατύπωση. Η γέννηση της νέας πρωτεύουσας αποτελεί συνέπεια και πάντως συνδέεται άμεσα με την αλλαγή της αυτοκρατορικής πολιτικής έναντι του περιβάλλοντος κόσμου και την προσαρμογή της στα νέα διεθνή δεδομένα. Για το θέμα της οικουμενικότητας η εξέλιξη αυτή σημαίνει μια βαθιά τομή: η αυτοκρατορία δεν έχει πια μόνον όρια της επικράτειάς της, που καθορίζει η ίδια και αυτοβούλως, αλλά έχει και σύνορα με συγκεκριμένους γείτονες, με τους οποίους επιβάλλεται να διαμορφώσει σταθερό πλαίσιο συμβίωσης.

Η αλλαγή αυτή στο πολιτικό προσκήνιο είχε επιπτώσεις και στη φρασεολογία, η οποία χρησιμοποιείται για να εκφραστεί η 'οικουμενική' ιδιότητα της αυτοκρατορίας. Έτσι έχει επισημανθεί ότι από τον 4ο αιώνα και μετά στις λατινικές πηγές δεν ταυτίζεται πια όπως παλιά ο *orbis terrarum* – η 'οικουμένη' – με τον *orbis Romanus*. Αντίθετα θα χρησιμοποιείται πολύ συχνότερα ο δεύτερος όρος, *orbis Romanus*, δηλαδή η 'πολιτεία Ρωμαίων' με την έννοια του 'ρωμαϊκού κόσμου', ο οποίος θα χαρακτηρίζει πια το κράτος στα πραγματικά του σύνορα μαζί με τις περιοχές υπό την έστω έμμεση εξάρτησή του<sup>14</sup>. Δεν έχει επισημανθεί κάποια αντίστοιχη αλλαγή στην ελληνική φρασεολογία. Ωστόσο, όπως έδειξε η Δήμητρα Καραμπούλα στη διατριβή της<sup>15</sup>, «τά 'Ρωμαίων», «τά 'Ρωμαίων πράγματα», «ή 'Ρωμαίων γῆ» και άλλοι αντίστοιχοι όροι είναι εκφράσεις συνήθεις, που αναφέρονται αποκλειστικά στην γεωγραφική έκταση της αυτοκρατορίας, ως

13. R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy*, Leeds 1992· Raimund Schulz, *Die Entwicklung des römischen Völkerrechts im vierten und fünften Jahrhundert n. Chr.*, Stuttgart 1993. Για τις συνθήκες των ετών 332 και 382 βλ. Ε. Χρυσού, *Το Βυζάντιο και οι Γότθοι*, Θεσσαλονίκη 1972.

14. Joseph Vogt, *Orbis Romanus*, Tübingen 1929 και του ιδίου, *Orbis. Ausgewählte Schriften zur Geschichte des Altertums*, Freiburg 1960· W. Suerbaum, *Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, Münster 1977.

15. Dimitra Karamboula, *Staatsbegriffe in der frühbyzantinischen Zeit*, Wien 1993. Βλ. και το πλούσιο υλικό στα άρθρα του Johannes Koder, που αναφέρονται στην υποσημ. 5, αλλά και σε άλλα άρθρα του ανά χείρας τόμου.

χώρου διακριτού από την υπόλοιπη οικουμένη. Έτσι εξηγείται – για να αρκεσθούμε σε ένα μόνον παράδειγμα – η πρόταση στην έβδομη Νεαρά του Ιουστινιανού *ἐπὶ πάσης τῆς γῆς, ἣν ὁ Ῥωμαίων ἐπέχει νόμος* όπου η «Ῥωμαίων γῆ» εξισούται με τον *orbis Romanus*, δηλαδή την εντός των διοικητικών συνόρων της επικράτεια<sup>16</sup>. Η έκφραση *ἐπὶ πάσης τῆς γῆς, ἣν ὁ Ῥωμαίων ἐπέχει νόμος* αποδίδει τη νομική έννοια της επικράτειας, που εκφράζεται από τον Αμμιανό Μαρκελίνο σε αναφορά με τα γεωγραφικά όρια με τη φράση *termini iurisdictionis Romanae*<sup>17</sup>.

Πολύ αργότερα βέβαια, τον 7ο αιώνα, όταν τις βυζαντινές επαρχίες της Μέσης Ανατολής κατέλαβαν οι Άραβες, θα αρχίσει να χρησιμοποιείται για τη βυζαντινή επικράτεια ο όρος ‘Ρωμανία’, με μεγάλη κι αυτός εννοιολογική φόρτιση, γιατί εξέφραζε την αγωνία και την αδημονία της διατήρησης των εδαφών που είχαν παραμείνει στη βυζαντινή κυριαρχία, αλλά ήταν εκτεθειμένα στις επιθετικές εκστρατείες των Αράβων. Αν δεν κάνω λάθος στην αίσθηση που έχω για τη σημασία και το εύρος του όρου, η λέξη Ρωμανία εξέφραζε και κάποια συγκαλυμμένη προσδοκία για τις χαμένες επαρχίες. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του από τον χρονογράφο Θεοφάνη, που τον χρησιμοποιεί μόνο με αναφορά σε γεγονότα μετά τα μέσα του 7ου αιώνα. Η έντονα αμυντική σημειολογία του όρου Ρωμανία παραπέμπει βέβαια στην αγωνία των Βυζαντινών να αναχατίσουν τις συνεχείς εκστρατείες των Αράβων κατά της Μικράς Ασίας, οι οποίες δεν ελέγχονταν, ή δύσκολα ελέγχονταν στρατιωτικά, αλλά συγχρόνως δεν ελέγχονταν καθόλου πολιτικά, γιατί η αραβική επιθετικότητα αποτελούσε έκφραση της απόλυτης ιδεολογίας του ‘ιερού πολέμου’.

Η ιδεολογία του Ισλάμ χωρίζει την οικουμένη στον ‘κόσμο του Ισλάμ’, από τη μια και στον ‘κόσμο των απίστων’ από την άλλη, με προγραμματισμένη την αμφισβήτηση του δικαίωματος ύπαρξης του δεύτερου κόσμου από τον πρώτο<sup>18</sup>.

16. Νεαρά 7, επίλογος. Βλ. και Νεαρά 8, 10: *οὐδὲ ἡμῶν αἰρουμένων περιορᾶν τὴν Ῥωμαίων γῆν ἐλαττωθεῖσαν...* καθώς και τα εμνηνευτικά σχόλια της Καρμυτιούλα, (όπως υποσημ. 14), 146.

17. (18, 4, 5). Πρβλ. Johannes Straub, *Germania provincia. Reichsidee und Vertragspolitik im Urteil des Symmachus und der Historia Augusta*, στον τόμο *Symmaque*, F. Paschoud (εκδ.), Paris 1986, 209-230, και εἰδ. 220 κ.εξ.

18. Αυτή η ιδεολογία που επιβάλλει ανοικτή επιθετική πολιτική στο όνομα της πίστωσης δεν αποκλείει τον διακανονισμό των ορίων του χαλιφάτου έναντι της αυτοκρατορίας με συνθήκες ειρήνης ήδη από τα μέσα του 7ου αιώνα. Βλ. αναλυτική καταγραφή των σχετικών πηγών για τις επιμέρους συμφωνίες στη διατριβή του Andreas Kaplony, *Konstantinopel und Damaskus. Gesandtschaften und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639-750*, Berlin 1996. Πρβλ. και M. A. Cheira, *La lutte entre Arabes et Byzantines. La conquête et l'organisation des frontières aux VIIe et VIIIe siècles*, Alexandrie 1947.

Ωστόσο αργότερα, τον 9ο αιώνα, Άραβες νομομαθείς θα αρχίσουν δειλά-δειλά να αναζητούν νομικά και θεολογικά ερείσματα για να αναπτύξουν ένα σχήμα, όπου να υπάρχει χώρος για έναν τρίτο κόσμο, τον 'κόσμο της συμφωνίας', δηλαδή της ειρηνικής συνύπαρξης με μη μουσουλμανικούς λαούς. Έκφραση αυτής της νέας φάσης συναποδοχής των πολιτικών δεδομένων και των κοινών συνόρων βρίσκουμε σε μια επιστολή του πατριάρχου Νικολάου Μυστικού προς τον χαλίφη της Βαγδάτης στις αρχές του 10ου αιώνα σε συνάρτηση με τον καθορισμό της πολιτικής της των δυο κρατών σε σχέση με την Κύπρο. Γράφει λοιπόν ο Νικόλαος: "Οτι δύο κυριότητες πάσης τῆς ἐν γῆ κυριότητος, ἡ τε τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἡ τῶν Ῥωμαίων, ὑπερανέχουσι καὶ διαλάμπουσι, ὥσπερ οἱ δύο μεγάλοι ἐν τῷ στερεώματι φωστῆρες, καὶ δεῖ κατ' αὐτὸ γε τοῦτο μόνον κοινωνικῶς ἔχειν καὶ ἀδελφικῶς, καὶ μὴ διότι τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἐπιτηδεύμασι καὶ τῷ σεβάσματι κεχωρίσμεθα, παντά-πασιν ἄλλοτρίως διακείσθαι"<sup>19</sup>.

Ωστόσο και παρ' όλα αυτά η ρητορική αναφορά στην 'καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην' φυσικά θα διατηρηθεί, ενισχυμένη και συνυφασμένη συχνά με την αντίστοιχη φρασεολογία της Εκκλησίας, που θα θυμάται την εντολή «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη» και θα εκφράζεται με την οικουμενική ορολογία του Ευσεβίου Καισαρείας, ενώ, από την άλλη μεριά, οι αυλικόι εγκωμιαστές της Κωνσταντινούπολης δεν θα κουράζονται να γράφουν για τη Νέα Ρώμη ως «τὴν προκαθιζομένην πασῶν τῶν πόλεων [της οἰκουμένης]»<sup>20</sup>. Η ρητορική αυτή ἔξαρση θα βρεθεί βέβαια από τα τέλη του 5ου αιώνα σε σύγκρουση με την αντίστοιχη ιδεολογία της παλαιάς Ρώμης, ως «τῆς κεφαλῆς τῆς οἰκουμένης» - *caput totius orbis*. Έτσι θα έπρεπε να είναι αναμενόμενη η σύγκρουση με τη Ρώμη που προκάλεσε η χρήση του τίτλου «οικουμενικός πατριάρχης» για τον επίσκοπο Νέας Ρώμης.

Η σχετική ἔρευνα έχει δείξει ότι ο τίτλος, εν χρήσει στην εκκλησιαστική γλώσσα ἤδη από τα μέσα του 5ου αιώνα, χρησιμοποιήθηκε για τον πατριάρχη Ακάκιο για πρώτη φορά, όταν ο πάπας Γελάσιος διεκδίκησε με απόλυτο τρόπο όχι απλώς τα προεβία της τιμής, αλλά και οικουμενική δικαιοδοσία. Παρατηρούμε δε, ότι το

19. Νικολάου Μυστικού επ. 1, έκδ. Jenkins-Westerink, 2.

20. E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968, 20-28 και Ελένη Σαράντη, Η Οικουμενικότης του Βυζαντίου. Οικουμενικότητα. Η βυζαντινή ιδέα, στον οδηγό της έκθεσης *To Βυζάντιο ως Οικουμένη*, Αθήνα 2001, 21-33. Ιστορική ανάλυση των μαρτυριών για τη θέση της Κωνσταντινούπολης μέσα στην οικουμενική αυτοκρατορία προσφέρει ο Gilbert Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, Αθήνα 2000 [ελλην. μετάφραση της Μαρίνας Λουκάκη εκ του γαλλικού πρωτοτύπου *Naissance d'une capitale*, Paris 1984], 54-91. Εξαιρετικά γοητευτικός αν και πολύ μεταγενέστερος είναι ο χαρακτηρισμός της Κωνσταντινουπόλεως ως 'κοινοπολιτείας' με τη σημασία όχι του *commonwealth* αλλά της παγκόσμιας πρωτεύουσας στον εγκωμιαστικό λόγο *Βυζαντίως ἡ περὶ βασιλίδος μεγαλοπόλεως* του Θεοδώρου Μετοχίτη, που δυστυχώς παραμένει ακόμη ανέκδοτος στον κώδικα *Vindobonensis graecus* 95 (βλ. Fenster, 196-211).



ζήτημα επανέρχεται με έξαρση κάθε φορά που αμφισβητείται στην Ανατολή το έκκλητον του πάπα, το οποίο γι' αυτόν τεκμηριώνει την παγκόσμια εκκλησιαστική εξουσία του<sup>21</sup>. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η δυσκολία που είχε ο λόγιος, ευπατριδής πάπας Γρηγόριος Α' ο Διάλογος (590-604) να κατανοήσει τα συμβαίνοντα στην Ανατολή, παρ' όλον ότι είχε ζήσει αρκετά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη ως αποκρισιάριος και γνώριζε καλά πρόσωπα και πράγματα στην αυλή του Μανρικίου και στο πατριαρχείο, όταν μάλιστα πατριάρχευε ο ασκητικώτατος Ιωάννης Δ' ο Νηστευτής. Τόσο ο πατριάρχης Ιωάννης, όσο και ο αυτοκράτορας και τα μέλη της οικογένειάς του, αλλά και οι πατριάρχες Αλεξανδρείας και Αντιοχείας – με όλους αυτούς ο πάπας είχε πυκνότερη αλληλογραφία για το θέμα –, προσπαθούσαν να κατευνάσουν την οργή του Γρηγορίου, λέγοντας ότι το θέμα δεν ήταν σοβαρό, ότι ο τίτλος χρησιμοποιείτο από παλιά και από άλλους για τον πατριάρχη και ποτέ από τον ίδιο και βέβαια προθυμοποιούνταν να χρησιμοποιήσουν τον ίδιο τίτλο απευθυνόμενοι στον πάπα<sup>22</sup>. Η όλη επιχειρηματολογία των Ανατολικών στηρίζεται σε μια εντυπωσιακά σχετλιαστική σημασία του όρου 'οικουμενικός' και πηγάζει από την πεποίθηση ότι ο τίτλος δεν εκφράζει 'οικουμενικές' αξιώσεις και γι' αυτό μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για περισσότερους ιεράρχες αδιάκριτα. Αντίθετα ο Γρηγόριος προσέδιδε ουσιαστικό και κατά κυριολεξία περιεχόμενο στην έκφραση 'οικουμενικός πατριάρχης' ως αποκλειστικό όνομα (=singulare nomen) – που χαρακτηριστικά, αν και όχι με ακρίβεια, αποδιδόταν στα λατινικά ως patriarcha universalis – και ισχυριζόταν ότι με τον τίτλο αυτόν εκφραζόταν η διεκδίκηση παγκόσμιας εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας: έθετε, δηλαδή, ο τίτλος τον πατριάρχη στην κορυφή της ιεραρχίας. Φυσικά ο Γρηγόριος υποψιαζόταν ότι στον τίτλο υπελάμβανε αμφισβήτηση της δικής του αποκλειστικής auctoritas universalis, κυρίως όπως αυτή εκφραζόταν στο θέμα του εκκλήτου. Φαίνεται όμως ότι υπήρχε και μια μάλλον ηθελημένη παρανόηση ή παραγνώριση της διαφοράς μεταξύ των όρων 'οικουμενικός' και universalis, δεδομένου ότι η έννοια οικουμενική είναι γεωγραφική ενώ η έννοια universum περιέχει παράλληλα και κατεξοχήν μια διάσταση κοσμολογική<sup>23</sup>.

21. Ο Βλάσιος Φειδίας, [*Εκκλησιαστική Ιστορία Α*, Αθήνα 1997, 846] αποδίδει τη διαφωνία περί την χρήση του όρου 'οικουμενικός' ως τίτλου στη σύγκυση περί της έννοιας της 'τιμής' με αυτήν της 'εξουσίας'.

22. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, τόμ. Β', Tübingen 1933, 452 κ.εξ., καθώς και 747 κ.εξ.

23. Ο Ιοίδωρος Σεβίλλης [*Etymologiae* 7, cap. 14] και αργότερα ο συμπατριώτης του Agobardus Lugdunensis [*Contra libros quattuor Amalarii*, cap. 14, 16] παραδίδουν την πληροφορία ότι στον όρο universalis αντιστοιχεί στα ελληνικά ο όρος καθολικός: quod Latine dicitur universale, hoc Graece catholicum. Την αντιστοιχία αυτή απηχούν και οι Βυζαντινοί μεταφραστές λατινικών έργων στην υστεροβυζαντινή εποχή.

Πα το θέμα αυτό είναι αποκαλυπτική μια πληροφορία του Αναστασίου του Βιβλιοθηκαρίου, που περιέχεται σε επιστολή του προς τον πάπα Ιωάννη Η' του έτους 873, όταν δηλαδή είχε ξαναφουντώσει η διένεξη για τον τίτλο 'οικουμενικός', όπου λέγει ότι στην Κωνσταντινούπολη άκουσε την εξής εξήγηση για τον τίτλο: *Quod non ideo oecumenicum, quem multi universalem interpretati sunt, dicerent patriarcham, quod universi orbis teneat praesulatum, sed quod cuidam parti praesit orbis, quae a Christianis inhabitatur. Nam quod Graeci oecumenem vocant, a Latinis non solum orbis, a cuius universitate universalis appellatur, verum etiam habitatio, vel locus habitabilis nuncupatur*<sup>24</sup>. Είναι λοιπόν σαφές ότι, όπως ορθά διέκρινε και επισήμανε ο Αναστάσιος στο χωρίο αυτό, το *inhabitatur* παραπέμπει στην αρχική, γεωγραφική σημασία του όρου οικουμένη. Φαίνεται λοιπόν ότι οι Βυζαντινοί της εποχής του Φωτίου ήθελαν να τεκμηριώσουν και να εξασφαλίσουν τα πρεσβεία του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως μόνο πάνω στην Εκκλησία της βυζαντινής επικράτειας στην Ανατολή, όπως άλλωστε το επεδίωξε ο Φώτιος τόσο με τον τρίτο τίτλο της *Εισαγωγής* [περί Πατριάρχου], όσο και με τον πρώτο κανόνα της συνόδου Κωνσταντινουπόλεως του έτους 879<sup>25</sup>, με στόχο, κατά την επίκαιρη διατύπωση του Gilbert Dagron, να οριοθετήσει τον κόσμο ως άλλη Πάλτα<sup>26</sup>! Έχει δηλαδή ο τίτλος 'οικουμενικός πατριάρχης' τη σημασία του Reichspatriarch, για να χρησιμοποιήσω έναν χρήσιμο αν και βεβαρημένο γερμανικό όρο<sup>27</sup>.

Την επιφανειακά σεμνή, αλλά όχι ανιδιοτελή άρνηση του πάπα Γρηγορίου να δεχθεί τον τίτλο του *para universalis* για τον εαυτό του – ο ίδιος προτιμούσε τον προσηγορία *servus servorum Dei*, η οποία είχε εξίσου αποκλειστικό περιεχόμενο, γιατί βασιζόταν στην βιβλική ρήση «ὃς ἂν θέλῃ ἐν ὑμῖν εἶναι πρῶτος, ἔσται πάντων δοῦλος» [Μάρκος 10, 44, Ματθαίος 20, 27] –, δεν την ακολούθησαν οι διάδοχοί του. Ήδη τον 7ο αιώνα επιβάλλεται μάλιστα επισήμως η υποχρεωτική χρήση του τίτλου στο παπικό τυπικό του όρκου των επισκόπων, ενώ κατά την ανανέωση της έριδας για το ίδιο θέμα τον 9ο αιώνα η απαίτηση της Ρώμης ήταν πια η αποκλειστική χρήση

24. Mansi XII 983B.

25. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα βλ. Franz Dvornik, *Byzanz und der römische Primat* [γερμανική μεταφρ. από το γαλλικό *Byzance et la primauté romaine*, Paris 1964], Stuttgart 1966, 141 κ.εξ. και το παλαιότερο αλλά έγκυρο έργο του Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Το Πρωτεῖον του επισκόπου Ρώμης*, β' έκδοση Αθήνα 1964, 184 κ.εξ.

26. *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, 248 κ.εξ.

27. Τον όρο Reichspatriarch χρησιμοποίησε για την περίπτωση αυτή πρώτος ο Kattenbusch και τον υιοθέτησε το 1933 ο Caspar (*όπ.παρ.* 747). Όπως όμως μου υπέδειξε κατά πληροφορική συζήτηση ο Johannes Koder, ο όρος αυτός είναι πια βεβαρημένος ύστερα από την κακοποίησή του στα χρόνια του Τρίτου Reich.

του 'οικουμενικός' – ως *universalis* – από τον πάπα. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι το 1024 ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' σε συνεργασία με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ευστάθιο πρότειναν στη Ρώμη να αναγνωρίζεται ως *universalis* ο μεν πάπας σε ολόκληρη την Εκκλησία και ο πατριάρχης αντίστοιχα – φυσικά ως οικουμενικός – μόνο μέσα στη βυζαντινή επικράτεια: *liceret Constantinopolitanam ecclesiam in suo orbe, sicut Romanam in universo, universalem dici et haberi*<sup>28</sup>. Την πρόταση αυτή, που βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με τις κανονικές και εκκλησιολογικές αντιλήψεις των Βυζαντινών, υποχρεώθηκε η Ρώμη να απορρίψει υπό την ισχυρή πίεση των θεολόγων της μεταρρυθμιστικής κίνησης των μοναχών της Γαλλίας<sup>29</sup>. Συνεπώς προς την απόλυτη αυτή στάση της Δύσης στα τέλη του 11ου αιώνα ο Γρηγόριος Ζ' θα νομοθετήσει στον περίφημο *Dictatus Papae* ότι *solus Romanus pontifex iure dicatur universalis*<sup>30</sup>! Είχε βέβαια προηγηθεί η σύγκρουση της λατινικής αντιπροσωπείας με τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουάριο, το λεγόμενο σχίσμα του 1054<sup>31</sup>, κατά την οποία ο καρδινάλιος Ουμβέρτος επανέλαβε με ανανεωμένη αποφασιστικότητα την επιχειρηματολογία που είχε χρησιμοποιήσει ο πάπας Γρηγόριος ο Διάλογος στο τέλος του βου αιώνα<sup>32</sup>. Αλλά στο μεταξύ και οι βυζαντινοί πατριάρχες είχαν επιτύχει το στόχο τους, δηλαδή να επικρατήσουν στην Ανατολή, υποθετώντας πλέον οι ίδιοι τον τίτλο και στα δικά τους έγγραφα.

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο την οικουμενική ιδιότητα του βυζαντινού ηγεμόνα αμφισβήτησε, όπως είναι γνωστόν, πρώτος ο Κάρολος ο Μέγας, όταν στέφθηκε αυτοκράτορας στη Ρώμη τα Χριστούγεννα του 800. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να αναλυθεί το μεγάλο και πολυσυζητημένο ζήτημα των ιστορικών δεδομένων που οδήγησαν στην εξέλιξη αυτή. Θα περιορισθώ μόνον σε ένα σημείο, που είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για το θέμα μας.

Η στέψη του Καρλομάγνου έγινε κατανοητή με διαφορετικό τρόπο στη Ρώμη και στη Φραγκία. Η Ρώμη, δηλαδή ο τότε πάπας Λέων Γ', που σκηνοθέτησε

28. Την πληροφορία παραδίδει ο Rudolf Glaber, *Historiae* IV 1, 2-4. Πρβλ. V. Grumel-J. Darrouzès, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, 12, Paris 1989, reg. 828.

29. Για την αξιοπιστία της πηγής, που ανατίως αμφισβητήθηκε, βλ. A. Bayer, *Spaltung der Christenheit. Das morgenländische Schisma von 1054*, Köln 2002, 46-52. Ως αμφιλεγόμενης γνησιότητας αναγράφεται η πληροφορία τώρα και από τον Andreas Müller στη νέα έκδοση των *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* του Franz Dölger, München 2003, reg. 817 στη σελίδα 226.

30. Βασικές μαρτυρίες καταγράφει ο Erich Caspar (*όπ.παρ.* 465). Για άφθονα άλλα παραδείγματα της χρήσης του τίτλου για τον πάπα βλ. τις τράπεζες πληροφοριών CDDOC, *Patrologia Latina Database* καθώς και eMGH (*MGH-CD-ROM*). Για την πρόσβαση στις δυστυχώς ακόμη εξαιρετικά δαπανηρές αυτές βάσεις είχα την βοήθεια του συναδέλφου Erich Lamberz.

31. Η αναφορά στο σχίσμα είναι πυκνή στην ιστορική βιβλιογραφία. Βλ. τώρα E. Chrysos, 1054: *Schism?*, *Settimane di Studio* (2003) 51, Spoleto 2004, 547-571.

32. A. Michel, *Humbert und Kerullarios*, τόμ. 1, Paderborn 1924, 120-130.

και τέλεσε τη στέψη, απέβλεπε στην εγκατάσταση στη Δύση ενός αυτοκράτορα, που θα προστάτευε τη ρωμαϊκή Εκκλησία από τους εσωτερικούς της αντιπάλους στην Ιταλία και θα διευκόλυνε την οριστική ρήξη με την Κωνσταντινούπολη, αποσπώντας συγχρόνως από αυτήν την εκκλησιαστική δικαιοδοσία και τα κληροδοτήματα της Αγίας Έδρας, τα οποία είχαν αποσπάσει οι Ίσαυροι στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία. Επομένως η στέψη του Καρόλου απέβλεπε στο να του απονεμηθεί η ιδιότητα του *Ρωμαίων αυτοκράτορα*, φυσικά μόνο με αριμοδιότητα στη Δύση. Με το σχήμα αυτό ο βυζαντινός αυτοκράτορας περιοριζόταν πλέον στην Ανατολή. Η βυζαντινή 'οικουμένη' απεκπίπτετο από την Ευρώπη και βέβαια από την Ιταλία και τη Ρώμη, κάτι που είχε συμβολικό μιν, αλλά πολύ ισχυρό νομομοποιητικό ρόλο για τη διεκδίκηση της αρχαίας, της ρωμαϊκής οικουμένης.

Από την άλλη μεριά, ο Κάρολος, ο οποίος τότε ενδιαφερόταν να δώσει με τη στέψη του πρόσθετο κύρος στο βασίλειο των Φράγκων, ήταν ικανοποιημένος με τον τίτλο *imperator*, έστω και χωρίς τη ρωμαϊκή του διάσταση. Είχε ήδη δημιουργήσει ένα τεράστιο σε έκταση και πολυεθνικό κράτος, είχε θέσει υπό τον πολιτικό του έλεγχο παρακείμενους λαούς στην ευρύτερη περιοχή, στην Ισπανία και τη Βρετανία, και, όπως λέει ο βιογράφος του Einhardus, είχε συνδέσει τους υπόλοιπους λαούς με στενούς δεσμούς 'φιλίας', *per amicitiam*, όπου βέβαια ο όρος 'φιλία' λειτουργεί με τη σημασία ενός ευρύτερου δικτύου λαών, ελεγχόμενων από τον ρήγα, που τώρα πια θα ονομαζόταν *βασιλεύς*. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι φραγκικές πηγές δεν ομιλούν για το 'αξίωμα', *imperator*, αλλά αποκλειστικά για το όνομα (*nomen imperatoris*). Εκείνο δηλαδή που ενδιέφερε τους Φράγκους ήταν το όνομα, αφού όλα τα άλλα, δηλαδή ένα βασίλειο τεραστίων διαστάσεων και μεγάλη άνεση παρέμβασης στον ευρύτερο κόσμο, τα έχει ήδη αποκτήσει στο πεδίο της μάχης. Κατά τούτο και σε αντίθεση με τους σκολοπούς που, όπως είδαμε, υπηρέτούσε ο πάπας, ο Κάρολος δεν ενδιαφέρθηκε για τη ρωμαϊκή, αλλά αρκούσαν στη φραγκική διάσταση του αυτοκρατορικού τίτλου. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι παρά τον ανταγωνισμό των δύο 'αυτοκρατοριών' ως ισοτίμων, όπως εκφράστηκε με τη διεκδίκηση του αυτοκρατορικού τίτλου, η πολιτειακή δομή της φραγκικής αυτοκρατορίας διέφερε σημαντικά από τη δομή και την υπόσταση της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αρχεί να αναφερθεί ότι ενώ η ανατολική αυτοκρατορία κυριαρχείτο από την πρωτεύουσά της, την *βασιλίδα πόλιν*, η δυτική αυτοκρατορία στην πραγματικότητα δεν είχε πρωτεύουσα. Η ανάδειξη του Ακχίσιγχανου (Aachen, Aix-la-Chapel) ως 'άλλης Ρώμης' είχε μόνον προσωρινή διάρκεια και δεν επικράτησε ποτέ ως πολιτειακό κέντρο<sup>33</sup>.

33. Βλ. Wilhelm Berges, *Das Reich ohne Hauptstadt*, στον τόμο *Das Hauptstadtproblem in der Geschichte. Festgabe zum 90. Geburtstag Friedrich Meinekes*, Tübingen 1952, 1-29. Eugen Ewig,

Οι Βυζαντινοί, όταν ξεπέρασαν τον αιφνιδιασμό που τους προκάλεσε αυτό που έγινε στη Ρώμη το 800 και που σύμφωνα με τη δική τους άποψη, η οποία ταυτιζόταν με την ισχύουσα τότε τάξη του ρωμαϊκού δημοσίου δικαίου, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα πραξικόπημα κατά της νόμιμης αυτοκρατορικής εξουσίας, απαίτησαν, όταν αναγκάστηκαν να αποδεχθούν τα τελεσημένα, ότι τουλάχιστον ο αυτοκρατορικός τίτλος του Καρόλου θα έπρεπε να αποσυνδεθεί με σαφήνεια από τη ρωμαϊκή διάσταση, να περιορισθεί δηλαδή στο έδαφος και στο χώρο επιρροής της Φραγκίας, χωρίς να δηλώνεται ότι πηγάζει και νομιμοποιείται από την 'οικουμενική ιδέα της Ρώμης'. Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν χρόνια, αλλά όταν τελικά συμφώνησαν τα δύο μέρη, η απαίτηση των Βυζαντινών έγινε δεκτή και σεβαστή. Αυτό αποδεικνύεται πρώτον από το γεγονός ότι ο Κάρολος δεν χρησιμοποίησε ποτέ τον ρωμαϊκό τίτλο, δηλαδή τον τίτλο *imperator Romanus* ή *Romanorum*. Δεύτερον, το 813 ο Κάρολος έστειψε τον γιο του Λουδοβίκο αυτοκράτορα όχι στη Ρώμη, αλλά στο Φραγκικό βασίλειο, σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό και χωρίς οποιαδήποτε ανάμιξη του πάπα. Το 817 ο Λουδοβίκος έστειψε τον γιο του Λοθάριο επίσης χωρίς ανάμιξη του πάπα. Έτσι στην τόσο σημαντική αυτή καμπή της ευρωπαϊκής ιστορίας επικράτησε τελικά η βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα, το αξίωμα όμως του αυτοκράτορα και κατά συνέπειαν την οικουμενική διάσταση του, όφειλε πια ο βυζαντινός βασιλεύς να τη μοιράζεται με έναν δυτικό αυτοκράτορα, εφόσον επιθυμούσε να εξασφαλίσει ειρηνικές σχέσεις<sup>34</sup>. Άρχιζε μια μακρά περίοδος που θα την χαρακτήριζε το λεγόμενο «πρόβλημα των δύο αυτοκρατοριών» με την ανταγωνιστική αναμέτρηση των δύο αυτοκρατοριών που θα κορυφωθεί τον 12ο αιώνα στη σύγκρουση του Φρειδερίκου Α' Βαρβαρόσσα με τον Μανουήλ Α' Κομνηνό και τους επιγόνους του<sup>35</sup>.

Η διαπίστωση αυτή είναι ασφαλώς κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί ορθά η θέση του Βυζαντίου μέσα στον μεσαιωνικό κόσμο και να αποφεύγεται η συχνά παρατηρούμενη παρεξήγηση της παγιωμένης τάσης της μεσαιωνικής ιστοριογραφίας, που ταυτιζόμενη με την καρολίγγεια παράδοση προβάλλει ως δεδομένο ότι από τον 9ο αιώνα και μετά έχουμε μεν μια χριστιανική οικουμένη στην Ανατολή, τη βυζαντινή, αλλά δίπλα της σε σχέσεις ειρηνικές, αν και συχνότερα ως αντίπαλό της, έχουμε μια ακόμη, πολιτικά ισχυρή και πολιτισμικά ανθούσα και

Résidence et capitale pendant le haut Moyen Âge, στο έργο του Spätantikes und fränkisches Gallien. Gesammelte Schriften, έκδ. H. Atsma, München 1976, 362-408.

34. Από την ανεξάντλητη σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά E. Χρυσού, Καρλομάγνος, Βυζάντιο και Βενετία, στον τόμο *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, 813-842.

35. Από την πλουσιότετη βιβλιογραφία βλ. Werner Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa*, Hildesheim 1947.

αναγεννώμενη ισότιμη 'οικουμενική αυτοκρατορία' στη Δύση. Άλλωστε η φραγκική αυτοκρατορία ήταν μεν η ισχυρότερη πολιτική δύναμη στη Δύση, αλλά όχι και η μόνη, αφού υπήρχαν παράλληλα και άλλα πολιτικά μορφώματα τόσο στην ηπειρωτική Ευρώπη όσο και στη Βρετανία.

Στο πλαίσιο αυτό, όταν 150 χρόνια αργότερα διεκδίκησαν και απέσπασαν από τη Ρώμη τον τίτλο του αυτοκράτορα οι σάξονες βασιλείς, ο Όθων ο Μέγας και οι διάδοχοί του, επαναλήφθηκε, τηρουμένων των αναλογιών, η ιστορία της αντιπαλότητας των δυο 'οικουμένων'<sup>36</sup>. Δεν είναι κατάλληλος ο χώρος για να παρουσιάσω εδώ μια έστω σύντομη εικόνα της πολιτικής ισχύος, του πολιτικού προγραμματισμού, αλλά και της ιδεολογίας των Οθώνων, όπως και των μεταγενέστερων αυτοκρατορικών δυναστειών της Δύσης έως τις αρχές του 13ου αιώνα – αναφέρω τον 13ο αιώνα γιατί αργότερα προστίθενται και άλλοι πρωταγωνιστές στην οικουμενική σκακιέρα<sup>37</sup>. Μια τέτοια εικόνα θα έδειχνε μια Ευρώπη, όπου υπάρχει πολλαπλότητα στη συνείδηση της οικουμενικότητας και τη λειτουργία της οικουμενικής αυτοκρατορίας, με φυσική συνέπεια την αντιπαλότητα, όπως παραδείγματος χάριν εμφανίζεται με εντυπωσιακό τρόπο τόσο στα χρόνια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά και του Όθωνος τον 10ο αιώνα όσο και του Μανουήλ Κομνηνού από τη μια και του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα από την άλλη τον 12ο αιώνα, οι οποίοι έχουν παράλληλα, αλλά ανταγωνιστικά οράματα και προγράμματα για μια Ευρώπη υπό τον δικό τους ο καθένας έλεγχο.

Βέβαια μετά την καταστροφή που επέφερε η άλωση της Τέταρτης Σταυροφορίας, τα πράγματα θα αλλάξουν άρδην. Τώρα πια υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη ένας Λατίνος αυτοκράτορας, που διεκδικούσε όλο το κύρος και το εύρος της

36. Ο όρος στον πληθυντικό ηχεί παράξενα, αλλά τον χρησιμοποιώ εδώ συνειδητά όχι με τη δόκιμη χρήση των (πολλών) 'οικουμένων' τόπων, αλλά με τη σχετσιαστική σημασία του πληθυντικού για πολλές θεωρητικά αλλά όχι πρακτικά ανταγωνιστικές παγκόσμιες κυριαρχικές διεκδικήσεις, αφού καταρχήν ο όρος 'οικουμενή' στον ενικό αναφέρεται σε κάτι μοναδικό και αποκλειστικό και αυτό κανονικά θα απέκλειε τη χρήση του στον πληθυντικό. Τον όρο οικουμενικός στον πληθυντικό χρησιμοποιεί, εξίσου καταχρηστικά, η Roberta Caldini Montanari, *Tradizione medievale ed edizione critica del somnium Scipionis*, Firenze 2002, 516, σχολιάζοντας το περίφημο χωρίο του Κικέρωνα, όπου παρουσιάζεται το οικουμενικό κράτος της Ρώμης ως γεωγραφικά πεπερασμένο (*De republica* VI, 22).

37. William M. Dally, Christian Fraternity, the Crusades and the Security of Constantinople, 1097-1204: The Precarious Survival of an Ideal, *Medieval Studies* 22 (1960), 43-91. Βασικό για τη συνάφεια παραμένει το άρθρο του Gerd Tellenbach, Vom Zusammenleben der abendländischen Völker im Mittelalter στον τόμο *Festschrift für Gerhard Ritter zu seinem 60. Geburtstag*, Tübingen 1950, 1-60, ανατύπωση στου ίδιου, *Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, τόμ. Β', Stuttgart 1988, 710-769. Για τις σχετικές εξελίξεις στη Δύση κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα βλ. Fr. Baethgen, Zur Geschichte der Weltherrschaftsidee im späteren Mittelalter, *Festschrift Percy Ernst Schramm* I, Wiesbaden 1964, 189-203.

εξουσίας του βυζαντινού βασιλέως, ενώ η βυζαντινή κυβέρνηση που κατέφυγε στη Νίκαια, διεκδικούσε την αδιάκοπη διαδοχή της βυζαντινής αυτοκρατορικής αρχής, αντιμέτωπη όμως με τις αξιώσεις άλλων ηγεμονιών στην Ήπειρο και τον Πόντο. Τώρα πια οι δυτικοί δεν αρκούσαν να μοιράζονται με τους Βυζαντινούς την οικουμενικότητα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ήδη το 1202, δηλαδή δύο χρόνια πριν από την άλωση, ο 'πάπας της άλωσης', ο Ιννοκέντιος ο Γ', στο απόγειο της παπικής δύναμης, που είχε προέλθει από τη βαθιά μεταρρυθμιστική κίνηση της δυτικής Εκκλησίας, θα διακηρύξει την *translatio imperii ad Germanos* (!), δηλαδή θα νομιμοποιήσει ως αποκλειστική την αυτοκρατορική υπόσταση και την οικουμενικότητα του κράτους των Γερμανών. Θα τον ακολουθήσει σχεδόν αμέσως μετά την άλωση ο Johannes Teutonicus, ο οποίος θα διατυπώσει τον εκπληκτικό για την κυνικότητά του ισχυρισμό ότι «η διακυβέρνηση του κόσμου έχει πια μετατεθεί στον γερμανό αυτοκράτορα, που βρίσκεται πάνω από όλους τους βασιλείς και όλα τα έθνη. Είναι κυρίαρχος του κόσμου, όλες οι χώρες είναι υποτελείς σε αυτόν και τα πάντα βρίσκονται στην εξουσία του». Και συνεχίζει: «Κατά παραχώρηση, ο έλληνας ηγεμόνας θα μπορούσε ίσως να διατηρήσει το όνομα του βασιλέως, όπως βασιλιάς ονομάζεται και ο βασιλιάς του σακκιού. Δεν μπορεί όμως να υπάρξει βασίλειο έξω από την αυτοκρατορία των Γερμανών, γιατί τότε αυτό θα ήταν ακέφαλο, και χωρίς κεφάλι θα ήταν ένα τέρας»<sup>38</sup>. Η Γερμανία και άλλες δυτικές δυνάμεις πίστευαν ότι είχαν συντρίψει το τέρας της Ανατολής.

Σταματώ εδώ, παρ' όλον ότι δεν έφτασα στο τέρας της εξιστόρησης των περιπτώσεων, όπου το Βυζάντιο επέζησε κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα διατηρώντας στην ιδεολογία του τη διεκδίκηση της οικουμενικότητας ως συστατικού στοιχείου της πολιτειακής του υπόστασης, αν και αυτή αμφισβητήθηκε από τις λοιπές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα όσο και περίπλοκη είναι η ιστορία της βυζαντινής ιδέας της οικουμενικότητας κατά την περίοδο μεταξύ των δύο αλώσεων της Κωνσταντινουπόλεως (1204-1453), όταν περισσότερα ελληνικά κρατικά μορφώματα, που προέκυψαν την εποχή εκείνη, συγκρούονταν για την επιβίωση και την επικράτησή τους τόσο μεταξύ τους όσο και με τα κράτη της Δύσεως<sup>39</sup>.

38. G. Post, *Studies in Medieval Legal Thought*, Princeton 1964, 486· πρβλ. H. Beumann, *Unitas Ecclesiae-Unitas Imperii-Unitas Regni*, *Settimane di studio* 27, τόμ. 2, (Spoleto 1981), 571. Πρβλ. επίσης E. Chrysos, *Perceptions of the International Community of States during the Middle Ages*, στον τόμο K. Brunner, B. Merta (εκδ.), *Ethnogenese und Überlieferung*, Wien 1994, 293-307.

39. Βλ. την εξισοροπημένη παρουσίαση του θέματος από τον H.-G. Beck, *Reichsidee und nationale Politik*, *BZ* 53 (1960), 86-94. Πρβλ. πρόχειρα E. Χρυσού, Η βυζαντινή ιδέα της Οικουμενικότητας, στον τόμο *Δώρο. Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Νίκο Νικονάνο* (υπό εκτύπωση).

Η δυτική αυτοκρατορία είχε μπροστά της ένδοξο μέλλον, αφού σε συνεργασία με την παπική Εκκλησία θα επιδίωκε να κυριαρχήσει σε όλη την Ευρώπη. Θα βρει υμνητές μεγάλου κύρους, όπως π.χ. τον Dante στο έργο του *De monarchia*. Είχαν όμως παράλληλα αρχίσει και αντίρροπες δυνάμεις στην Ευρώπη. Στοχαστές όπως π.χ. ο Ραϊμόνδος Lullus<sup>40</sup> τον 14ο και ο Νικόλαος Κουζάνος<sup>41</sup> τον 15ο αιώνα, ο δεύτερος υπό την τρομερή εμπειρία της άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους, θα αναζητήσουν τρόπους, μέσα από τους οποίους θα μπορούσε ο κόσμος να περάσει σε μια εποχή ειρήνης και συμφιλίωσης, όπου όλα τα χριστιανικά κράτη της Ευρώπης αλλά και όλες οι θρησκείες, συμπεριλαμβανομένης της Ορθοδοξίας αλλά και του Ισλάμ, θα ζούσαν μέσα σε έναν παγκόσμιο ειρηνικό οργανισμό. Είχαν αρχίσει τα οράματα και οι ουτοπίες, είχε δηλαδή ανοίξει ο δρόμος για την Αναγέννηση.

Η πολλαπλότητα της οικουμενικής ιδεολογίας δεν μειώνει φυσικά τη σημασία και το κύρος του «Βυζαντίου ως οικουμένης». Επιτρέπει ωστόσο να εντάξουμε το βυζαντινό παράδειγμα μέσα στη διεθνή κοινωνία του Μεσαίωνα στα σωστά ιστορικά μεγέθη της εποχής εκείνης, οπότε αυτομάτως οδηγούμεθα στη διόρθωση της προσφιλούς στους ρομαντικούς φίλους του Βυζαντίου εικόνας της μοναδικής και οικουμενικής ισχύος της αυτοκρατορίας του Βοσπόρου. Στην εποχή του μεσοπολέμου, όταν ήταν διάχυτο και πολιτικά αξιοποιήσιμο ακόμη και στην Ελλάδα το πολιτικό πρότυπο του χαρισματικού ηγέτη-οδηγού στην κεντρική Ευρώπη – αναφέρομαι στο πρότυπο του Duce και του Führer – και αντίστοιχα του αγαθού «πατερούλη» των εθνών σε μια πολυεθνική ένωση στην ανατολική Ευρώπη – αναφέρομαι φυσικά στο πολιτικό πρότυπο του Stalin –, προτάθηκε και έγινε εύκολα αποδεκτή η θεωρία ότι στον Μεσαίωνα ο βυζαντινός αυτοκράτορας βρισκόταν στην κορυφή μιας ευρύτατης ιεραρχίας των ηγεμόνων όλου του κόσμου. Παράλληλα ο 'βασιλεύς Ρωμαίων' ενεργούσε και ως ο 'πατέρας' μιας οικογένειας στην οποία ανήκαν όλοι οι λαοί και οι ηγέτες της οικουμένης. Οι ηγέτες αυτοί συνδέονταν, σύμφωνα με το σχήμα αυτό, με τον αυτοκράτορα-πατέρα με διαφόρους βαθμούς συγγενείας, τους οποίους όμως βαθμίως καθόριζε το πολιτικό κύρος του εκάστοτε συγγενούς-ηγεμόνα. Έτσι ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου είχε κάποιους 'αδελφούς' – αυτοί είναι οι ισχυρότεροι ηγεμόνες του κόσμου, σ' αυτούς ανήκει π.χ. ο αυτοκράτορας της Δύσης – και έχει πολλούς 'υιούς' – αυτοί είναι ηγεμόνες μικρότερων ηγεμονιών. Σ' αυτούς ανήκουν π.χ. οι ηγεμόνες των

40. Βλ. A. Linares, *Raymond Lulle, philosophe de l' action*, Grenoble 1963.

41. Nicolaus Cusanus, *De pace fidei*, Philosophisch-Theologische Schriften III, Wien, 706-797.

Πβλ. Erich Meuthen, Η Άλωση της Πόλης, Αθήνα 1994, 159-164 και του ίδιου, Der Fall von Konstantinopel und der lateinische Westen, *Historische Zeitschrift* 237 (1983), 1 κ.εξ.



κρατιδίων του Καυκάσου, ο τσάρος της Βουλγαρίας και αργότερα της Ρωσίας, άλλοι ήσσονες ηγεμόνες στη Δύση. Τέλος, ο αυτοκράτορας έχει και μια σειρά από ‘φίλους’ – αυτοί είναι ισχυροί μονάρχες σε πιο απομακρυσμένες περιοχές, ή είναι αλλόθρησκοι, οπότε φυσικά δεν μπορούν να θεωρηθούν συγγενείς-μέλη του στενού πυρήνα της βασιλικής οικογένειας. Σ’ αυτούς ανήκει π.χ. ο χαλίφης της Βαγδάτης<sup>42</sup>.

Η θεωρία αυτή δεν είναι καθόλου παράλογη, αντίθετα φαίνεται να ταιριάζει στις αντιλήψεις των ανθρώπων του Μεσαίωνα. Η έννοια της ‘ιεραρχίας’ είναι προσιτή στη σκέψη των Βυζαντινών – θυμίζω την εφαρμογή της έννοιας της ‘ιεραρχίας’ στη θεολογική σκέψη των Γνωστικών, αργότερα του Μάξιμου του Ομολογητού και άλλων – και η προσομοίωση του φυσικού κόσμου με τον υπερβατικό κόσμο της ουράνιας τάξης επέτρεπε την καλλιέργεια τέτοιων σχημάτων. Από την άλλη μεριά, η παρομοίωση των σχέσεων μεταξύ των ηγεμόνων ως σχέσεων συγγενείας ήταν επίσης προσιτή, γιατί ο θεσμός της οικογένειας ως κεντρικού πυρήνα είχε καθοριστική θέση στις μεσαιωνικές κοινωνίες, άλλωστε μέσα στο σχήμα αυτό κατανοούνται και οι σχέσεις των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Εξάλλου, η μεταφορική χρήση των εννοιών ‘αδελφός’, ‘υιός’ και ‘φίλος’ στο λεξιλόγιο των διεθνών πολιτικών σχέσεων είναι πανάρχαια, τη βρίσκουμε σε επιγραφές ήδη της δεύτερης χιλιετίας *πρό* Χριστού. Έτσι βλέπουμε π.χ. βασιλείς των ελληνοσλαβικών βασιλείων να ονομάζουν αλληλήλους ‘φίλους’ και ‘αδελφούς’, αργότερα τους Ρωμαίους και μεταγενέστερα του βυζαντινούς αυτοκράτορες να αποδίδουν στους βασιλείς των Πάρθων και, από τον 4ο αιώνα, των Περσών την ιδιότητα του συγγενούς ή του ‘φίλου’. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με έννοιες κοινότητες στις αρχαίες κοινωνίες. Αυτές τις έννοιες βλέπουμε να χρησιμοποιούν και οι Βυζαντινοί, όταν θέλουν να ορίσουν μια σχέση ουσιαστικότερης πολιτικής συναλληλίας ή φιλίας με τους γείτονες και τους πολιτικούς εταίρους του αυτοκράτορα. Εκείνο όμως που δεν τεκμηριώνεται και που αποτελεί την ουσία της θεωρίας που σχολιάζω, είναι ένα σταθερό και συμπαγές καθεστώς, δομημένο δήθεν σε ένα σχήμα που έχει τα χαρακτηριστικά *θεσμού*, στον οποίο αναντίρρηση ή έστω άκοντες εντάσσονται οι ηγεμόνες των χωρών και των λαών της διεθνούς κοινωνίας που περιβάλλει το Βυζάντιο.

Η ορθότητα της θεωρίας αυτής ελέγχεται ευκολότερα, αν δούμε τι συμβαίνει στην ίδια εποχή, κατά τον Μεσαίωνα, στη Δύση. Τρία μόλις χρόνια μετά τη δημοσίευση του πρώτου σημαντικού άρθρου του Γεωργίου Ostrogorsky, δηλαδή το

42. Πρώτος εισηγητής της θεωρίας αυτής ήταν ο ρώσος Georg Ostrogorsky, που ανδρώθηκε και ωρίμασε στη Γερμανία του μεσοπολέμου, με τη βασική μελέτη του *Die byzantinische Staatenhierarchie*, *Seminarium Kondakovianum* 8 (1936), 41-61. [Είκοσι χρόνια αργότερα στο θέμα επανήλθε ο Ostrogorsky, *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, *The Slavonic and East European Review* 35 (1956), 1-14].

1939, δημοσιεύει ένα άρθρο ο υψηλού κύρους γερμανός μεσαιωνολόγος Robert Holzmann στο επιστημότερο γερμανικό περιοδικό, την *Historische Zeitschrift*, με τίτλο «Η ιδέα του μεσαιωνικού αυτοκρατορικού θεσμού και η κυριαρχία των ευρωπαϊκών κρατών»<sup>43</sup>. Ο Holzmann στην αρχή θέτει εκ νέου το ερώτημα, που απασχολούσε ήδη εντονότατα και θα έλεγα ότι είχε διχάσει τη γερμανική ιστοριογραφία, δηλαδή κατά πόσον η μεσαιωνική γερμανική αυτοκρατορία είχε αξιώσεις παγκόσμιας κυριαρχίας, ή, για να μείνουμε στην ορολογία του θεματός μας, κατά πόσον η γερμανική αυτοκρατορία είχε οικουμενικές αξιώσεις. Καταλήγει λοιπόν στα εξής συμπεράσματα:

(Α') Ο αυτοκρατορικός τίτλος θα ήταν τίτλος κενός περιεχομένου, αν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους δεν είχε οικουμενικές βλέψεις, πρόγραμμα και στόχους παγκόσμιας κυριαρχίας, γιατί δεν νοείται αυτοκρατορία χωρίς οικουμενικές αξιώσεις. Αφού όμως οι Όθωνες ήταν ισχυροί αυτοκράτορες, είχαν κατά συνέπεια και οικουμενικές βλέψεις.

(Β') Οι σχέσεις του γερμανού αυτοκράτορα προς τα κράτη που ήταν υποτελή ή εξαρτώμενα από αυτόν δεν επέφεραν αναγκαστικά σε αυτά την απώλεια της *Souveränität*, δηλαδή της κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας τους. Η εξάρτηση και η υποτελία των κρατών αυτών ήταν φύσεως ιδεατής (*ideell*), χωρίς πρακτικές επιπτώσεις στην πολιτειακή τους υπόσταση.

(Γ') Το πρότυπο για τη διαμόρφωση των σχέσεων αυτών, δηλαδή μεταξύ της οικουμενικής αυτοκρατορίας από τη μια και των επιμέρους κυρίαρχων κρατών από την άλλη, αναπτύχθηκε στην αρχαία Ρώμη και επαβίωσε κατά τα μεσαιωνικά χρόνια στο Βυζάντιο, το οποίο οργάνωσε τη δική του οικουμενική σε μια αντίστοιχη θεσμική δομή ιεραρχίας κρατών.

Στα χρόνια της επικράτησης του προτύπου του ισχυρού άνδρα και των αδιεξόδων στα οποία είχε περιέλθει η Κοινωνία των Εθνών, ο διεθνής οργανισμός του μεσοπολέμου, ο οποίος είχε αποτύχει να εισαγάγει ένα κοινά αποδεκτό σχήμα διεθνούς τάξης, οι θέσεις και τα συμπεράσματα του Robert Holzmann πρέπει να ηχούσαν αρκετά επικαιρα, αν ήθελε κανείς – και οι ιστορικοί μπαίνουν συχνά στον πειρασμό να το θέλουν αυτό – να προβάλουν ένα πρότυπο από το παρελθόν που δήθεν προσφέρει λύσεις για το παρόν και κατοχυρώνει την επικαιρότητα και άρα και την πολιτική σημασία της ιστορικής έρευνας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι την ίδια σημαδιακή χρονιά, το 1939, μπήκε στη συζήτηση αυτή και ο βυζαντινολόγος του Μονάχου Franz Dölger και εισηγήθηκε τη θεωρία της ‘οικογένειας των ηγεμόνων’ και μάλιστα – είναι και αυτό σημαδιακό – με πρώτη εφαρμογή του σχή-

43. Der Weltherrschaftsgedanke des mittelalterlichen Kaisertums und die Souveränität der europäischen Staaten, *Historische Zeitschrift* 159 (1939), 251-264.

ματος της οικογένειας στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Βουλγάρους στη μελέτη του «Ο ηγεμόνας των Βουλγάρων ως πνευματικός γιος του βυζαντινού αυτοκράτορα»<sup>44</sup> για να ακολουθήσει το 1940 η σημαντικότερη σχετική μελέτη του «Η οικογένεια των βασιλέων στον Μεσαίωνα»<sup>45</sup>. Στην οικογένεια αυτή ο Dölger εντάσσει βέβαια και τον αυτοκράτορα της Δύσης που έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή στην έρευνα ως ένα βολικό σχήμα ερμηνείας του ρόλου του Βυζαντίου στην ευρύτερη ορθόδοξη Ανατολή με την ίδια άνεση, που ο Holzmann κατατάσσει και το Βυζάντιο στον χώρο διεκδίκησης και επιρροής του γερμανού μονάρχη. Αλλά βέβαια με δεδομένη την αποκλειστικότητα με την οποία προβαλλόταν η οικουμενική ιδέα, αν δεχθεί κανείς ως έγκυρη τη μια ιεραρχία, τη μια οικογένεια, δεν μπορεί να δεχθεί και την άλλη.

Μπορούμε όμως σήμερα πια να απορρίψουμε την εγκυρότητα και των δυο σχημάτων, αφού έχει εκλείψει και το πνεύμα της εποχής [Zeitgeist] που τα δημιούργησε. Δεν υπήρχε στον Μεσαίωνα ούτε ανατολική ούτε δυτική ‘ιεραρχία κρατών’, ούτε ανατολική ούτε δυτική ‘κοινωνία των ηγεμόνων’. Οι δε πολιτικοί προσδιορισμοί ‘αδελφός’, ‘φίλος’ κλπ. ήταν απλά σε χρήση τότε μέσα στο πλαίσιο μιας αυστηρής-συντηρητικής εθιμοτυπίας, όπως είναι σε χρήση και σήμερα, γιατί είναι βολικοί, αλλά και αρκετά ασαφείς και χωρίς να δημιουργούν δεσμεύσεις<sup>46</sup>. Εκείνο που ασφαλώς υπήρχε τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση ήταν η συνείδηση της υπεροχής έναντι των άλλων ηγεμόνων, που εξέφραζε ο τίτλος του βασιλέως-αυτοκράτορος και ο οποίος νομιμοποιούσε το καθεστώς κυριαρχίας πάνω στο πολυεθνικό κράτος και στο όνομα της Ρώμης και συγχρόνως διευκόλυνε την αυτοκρατορία να υπηρετεί τα συμφέροντά της εκτός συνόρων στα δορυφορικά κράτη, όταν και εφόσον είχε κάτι να προσφέρει στους λαούς τους και τις ηγεσίες τους. Με άλλα λόγια το Βυζάντιο, όπως και η γερμανική αυτοκρατορία, επέβαλλε, όταν μπορούσε, την εξάρτηση των γειτόνων του ή, έστω, την εξαγόραζε με παντοειδείς παροχές.

44. F. Dölger, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, *Izvestija der Bulgarischen Historischen Gesellschaft*, 16/17 (1939) [Sbornik Peter Nikov], 219-232.

45. F. Dölger, Die Familie der Könige im Mittelalter, *Historisches Jahrbuch* 60 (1940) [Festgabe R. v. Heckel], 397-420. Τα δύο αυτά άρθρα και άλλα σχετικά είναι συγκεντρωμένα στον τόμο του ίδιου συγγραφέα, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964. Βλ. και το σχετικό άρθρο του Francis Dvornik, God and the “Family of Princes” presided over by the Byzantine Emperor, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954), 117-123.

46. Συστηματική κριτική ανάλυση της θεωρίας επιχείρησε η Παιομίνα Μουσειδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα*, Αθήνα 1995, με πλούσια βιβλιογραφία. Διαπιστώνω ότι τα συμπεράσματα της Μουσειδου και τα αντίστοιχα συμπεράσματα δικών μου εργασιών (βλ. τη βιβλιογραφία στο βιβλίο της) αντιμετωπίζονται στη νεότερη έρευνα με σχετική αμηχανία ή με αποσιώπηση.

Ωστόσο, τόσο η κοινή χριστιανική θρησκεία –όσο η Εκκλησία έμεινε αδιαίρετη– αλλά σε μεγάλο βαθμό και το κοινό πολιτιστικό παρελθόν, που είχαν κληρονομήσει από την αρχαιότητα, αλλά και ένα κοινό περί δικαίου αίσθημα, που πήγαζε από τις παράλληλες πηγές του ρωμαϊκού δικαίου, δημιουργούσαν ένα αίσθημα κοινότητας, που στους ύστερους χρόνους θα πάρει πιο έντονα τον χαρακτήρα της κοινωνίας των εθνών και των κρατών, που μετείχαν σε ό,τι ανέφερα παραπάνω ως κοινές αξίες. Όπως λέγει η Αγγελική Λαΐου<sup>47</sup>, τους λαούς Δύσης και Ανατολής έως το 1204 ένωναν περισσότερα στοιχεία από εκείνα που τους χώριζαν.

Ανακεφαλαιώνοντας τα λεχθέντα σημειώνω τρία συν ένα συμπεράσματα:

Πρώτον. Ναι μεν, η βυζαντινή ιδέα περί της οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας είχε ρίζες ρωμαϊκές, όμως ήδη από τον 4ο αιώνα η Ρώμη και η Νέα Ρώμη έμαθαν να ζουν με γείτονες, που περιόριζαν τον οικουμενικό τους ορίζοντα. Θυμίζω αυτό που με κάποια υπερβολή έλεγε σχετικά ο Θεόδωρος Μομμσεν για τη Ρώμη της Ύστερης Αρχαιότητας, ότι δηλαδή η αγέρωχη αυτή γυναίκα έμοιαζε πια με γριούλα που ζει με τον φόβο μήπως παραβιαστεί ο φράχτης στην αυλή του σπιτιού της.

Δεύτερον. Η διατήρηση της ρητορικής, καλλιτεχνικής και συμβολικής επίδειξης της ‘οικουμενικότητας’ σε όλους τους τόνους δεν σημαίνει ότι οι Βυζαντινοί δεν γνώριζαν τα όρια της αυτοκρατορίας τους και των πολιτικών τους δυνατοτήτων. Τα γνώριζαν και επιβίωσαν ακριβώς γιατί φρόντιζαν να προσαρμόζονται στα νέα γεωπολιτικά δεδομένα.

Τρίτον. Πολλές άλλες ανταγωνιστικές ‘οικουμενικότητες’, στην Ανατολή και στη Δύση, επέβλααν την ανάπτυξη ενός συστήματος συνεννόησης, εξισορρόπησης και ειρήνευσης με διπλωματικές διαπραγματεύσεις. Έτσι καλλιεργήθηκαν παλαιότερες ιδέες και αναπτύχθηκαν νέες, που οδηγούσαν σε ένα κοινό περί δικαίου αίσθημα των λαών, από το οποίο δεν απουσίαζε, αντίθετα μετείχε ενεργά και το Βυζάντιο, μια κοινωνία κρατών και λαών, με ένα δίκαιο εθνών, ένα *ius inter gentes*.

Τέταρτον. Το Βυζάντιο ήταν ένα σημαντικό πολιτικό και πολιτιστικό μέγεθος όχι για την τυχόν παγκόσμια κυριαρχία του, που δεν είχε, αλλά για την παραγωγική συμμετοχή του στη διαμόρφωση της τύχης του κόσμου της εποχής του.

---

47. Angeliki E. Laiou, *Byzantium and the West*, στον τόμο Angeliki E. Laiou και H. Maguire (εκδ.), *Byzantium. A World Civilization*, Washington D.C. 1992, 77.